

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Անցեալ տարի՝ Վրթանէս Քերթոզի «Յաղագս Պատկերամարտից» գրութեամբը ՍԻՈՆԻ 1-2 թիւերուն մէջ հրատարակելու առթիւ՝ մտադրութիւն ունէինք հեղինակի մասին զրկելու, բայց արդիւնեցածն էր լանդութեան պատճառաւ:

Մեր նպատակը մատենագրական ուսումնասիրութեան առարկայ ընել չէր Վրթանէսի վերոյիշեալ գործը, և մ'չ ալ իր այն քանի մը համառօտութիւնները⁽¹⁾ ուղղուած առ Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, առ Մովսէս Կաթողիկոս Յուրտաւի, առ Պետրոս Կաթողիկոս (Վրաց), և այլն, որոնք զբնական որ և է արժէք չունին, և չեն իսկ կրնար արդարացնել ֆերրոյի մը համբաւը: Բայց որովհետեւ Գիւրջ Թղրոցով (էջ 93-98) մեղի հասած այն գրութիւնը՝ որ «Վրթանէս խանի թղթոյն Սորմենայ» որ առ Վրթանէս վարդապետ զրեաց» խորագրին շնորհիւ՝ մեր Քերթոզին զրէնք եղած կը համարուի, և այնպէս ալ ընդունուած է մեր մէջ⁽²⁾ մենք պիտի ջանանք սխալ հասկնալութիւն մը մատնանշել, կամ՝ իրերու վիճակն բուսուցելով, որչափ հնար է, ցոյց տալ թէ այդ պատասխանին հեղինակը մեր ֆերրոյը կամ ճշգրտաբար չէ՝, այլ այն հոյ իշխանն է — խնդիր չէ՝ թէ ինքը կամ ուրիշ մը խմբագրած ըլլայ զայն — որ Արեւմտեան Հայոց Ստրատեկատ (Զօրավար) Սորմենէսի կուտայ արժանաւոր դարձուած մը, ո'չ միայն ջատագովելով հակառակորդին կողմէ իրիւ «նե-նե կո-կո-» ամբաստանուած քերթոզը, այլ և որոշ կարգաւորութիւններով Զօրավարին քաղկեդոնիկ միտքերն ու յաւակնութիւնները:

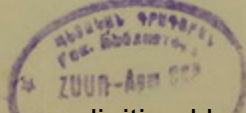
(1) Արբաւամ կաթողիկոսի և հայ Կաթողիկոսներու կողմէ Աղուանից թուղթին տրուած պատասխանը՝ որ Վրթանէս Քերթոզի անունը կը կրէ՝ խնդրական կը մնայ մեղի համար (Գիրք Թղթոց, էջ 196-211):

(2) Հ. Ագինեան իր «Կիւրիոն» գործին մէջ (էջ 130) ո'ր և է տարակոյտ չէ յայտնած այդ մասին իսկ Հ. Հաջաւի՝ այդ շփոթութիւնը դարձաւանելու յայտով՝ Վրթանէս Քերթոզին քովիկը Բէկան որդի Վրթանէս վարդապետ մըն ալ ինք հասեցած է, առանց պատմական պարզապէսը նկատի առնելու (ՏԵՍ Կարեւոր եղիցներ, էջ 396):

Արդ՝ Վրթանէս Քերթոզի ու այդ հոյ իշխանին միջեւ անձի շփոթութիւն մը տեսե՞ծուած է ժամանակին, ինչպէս մենք կը կարծենք, և և հարցը աւելի լուսարանած ըլլալու համար՝ քիչ յետոյ աշխարհաբար պիտի թարգմանենք այդ երկու թուղթերը, երկրորդին կարեւոր մասը միայն նկատի ունենալով, և ընթերցողին մասնաւոր ուշադրութիւնն հրաւիրելով ինչ ինչ կէտերու վրայ:

Բայց նախ՝ աւելորդ չենք համարիր անցողակի զիտողութիւն մը ընել Վրթանէսի ֆերրոյ կոչուելուն վերաբերմամբ: Մեր մատենագրական պատմութեան մէջ, որչափ պիտենք, ֆերրոյ անուանուած են մասնաւորապէս այն Գործոցի ներկայացուցիչները՝ որոնք իրենց գրական ըմբռնումներովն ու շարադրութեան ոճովը բաւական կը տարբերէին Սահակ - Մեսրոպեան դասական գործոցի աշակերտութենէն: Մեր Վրթանէսը՝ իր «Յաղագս Պատկերամարտից» գործովը — ի՞նչ է ստուղի իրն է այն — մեղի չի ներկայանար ծանօթ այն քերթոզներուն արեւնտական կամ յունարան լեզուովը, որոնցմէ մին էր, զոր օր. իրեն բաւրեկամ և գործակից Գրիգոր քերթոզը՝ որ թուղթ մը գրած է Արբաւամ կաթողիկոսին՝ քերթոզէ մը սպասուելիք ոճով (Գիւրջ Թղրոց, էջ 153-160)⁽¹⁾: Իսկ Վրթանէսի նամակները՝ որոնք աւելի տաժախներ են (ՏԵՍ նաեւ Ուխտանէսի պատմութեան մէջ, Բ. մաս), պարզ են լեզուի տեսակէտով, ու միջակէն ալ վեր չեն կրնար դնահատուիլ: Եթէ հարցունի՝ թէ ինչո՞վ ուրեմն քերթոզ էր ան, կամ՝ ինչո՞վ արժանացած էր մագիստրոսական այդ տիտղոսին, կը պատասխանենք սա զիտողութեամբ՝ թէ Վրթանէս առաջին օրէն Հայոց Հայրապետանոցին մէջ իր ուսումն առած ըլլալով, ըստ վկայութեան Ուխտանէսի, չէր կրնար խորապէս ազդուած ըլլալ քերթոզներու այն «նորարար» գրականութենէն, որ զիս պատմութեան չէր գտած կաթողիկոսաբանի աւանդապահ ծրագրին մէջ: Ըստ այսմ բանաւոր կը թուի մեղի՝ թէ ան իրիւ հմուտ սուրբ գրոց առած է ֆերրոյի պատուական մակդիրը. վասնզի Արբաւամ կա-

(1) Յընթաց յօդուածիս՝ յետոյ ապա նշանակուելիք էջերը Գիւրջ Թղրոցի կը վերաբերին:

թողիկոսի և Սմբատ մարզպանի կողմէ առկրիւն զրուած երկու թուղթերէն առաջինին մէջ կ'ըսուէր. «կամեցայ եպիսկոպոսունս արձակել առ սրբութիւն ձեր և զհմուսս սուրբ ցրոց», և երկրորդին մէջ՝ միևնոյն պարագային ակնարկուելով՝ կը գրուի. «կամէաք եպիսկոպոսունս հանդերձ ֆերտով» արձակել» (էջ 165, 169)։ Աոյն համեմատութեան կարեւորութիւնը շեշտելէ վերջ՝ կ'անցնինք մեր առաջագրած նիւթին։

Է զարեան սկիզբները՝ Գուինի Հայրապետանոցին գործունեայ անձնաւորութիւններէն մէկն էր Վրթանէս, որ, Մովսէս կաթողիկոսի կենդանութեանը հաւատարմութեամբ ծառայած ըլլալով սուրբ Աթոռին, անոր մահէն յետոյ Տեղապահի պաշտօնը վարեց ճշգրտոր հոգաբարձութեամբ» (Ուխտանէս)։

Վրթանէս եկեղեցական է անշուշտ. և թէպէտ վարդապետ կոչումով ալ կը յիշատակուի իրեն ուղղուած թուղթերուն մէջ, բայց չա՛տ հաւանական է որ տեղապահ ըլլալէ առաջ դրան եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլայ Մովսէս կաթողիկոսի ձեռքով։ Պիտի անդրադառնանք յետոյ այս կէտին, մեր թարգմանելիք նամակներէն երկրորդին մէջ գտնուած յայտնի ակնարկութիւններէն օգտուելով։

Վրթանէսի ընտանեկան տոհմն ու գիրքը անձանթ է մեղի։ Ուխտանէս ալ՝ այդ մասին բան մը չգիտնալով Հայոց Շարսաղար Վարդապետին հետ կը շփոթէ զայն (Բ. լդ. լը.)։ Սա՛ ստույգ է սակայն որ աշխարհաբան իշխան մը չի աւել, այլ կանուխէն եկեղեցիին նուիրուած պաշտօնեայ մը. հետեւաբար՝ իրաւունք կ'ունենանք կարծելու՝ թէ «Հայոց Շարսաղար» (դեղապետ?) տիտղոսը կրող անձը՝ որ «Բրչկան արդիւ ոյ կը կոչուի (երբեմն ալ ճերանց նուիրակ)՝ մեր Տեղապահը չէ բնաւ։ Պէտք է ըսել՝ որ այդ աշխարհական իշխանը՝ եղբայրն է Սմբատ մարզպանի և Գիդ զաւտեալանի, ինչպէս բնորոշած է նաև Հ. Ակինեան(2)։ Ուրեմն եր-

կու անձերու շփոթութիւնը որոշ է ինքնին։ — Բայց պիտի առարկուի. Հապային չո՞ւ այդ իշխանը «վարդապետ» կը կոչուի մէկէ աւելի անգամներով. — Այդ օրինակ անուանակոչութիւնը՝ իբրեւ նոյնիսկ աւագանի անուններ՝ սովորական էին մեր մէջ, ինչպէս կ'երևի Որդեակ, Եղբայր, Տիրացու, Սարկաւագ, Հայրապետ, Նահապետ յատուկ անուններէն, որոնց կարգին զարմանալի պիտի չթուի աւելցնել նաև Վարդապետը։ Եթէ բնորոշինք որ Սմբատ Մարզպանի երրորդ եղբոր անունը Վարդապետ էր, ըլլալով աշխարհական իշխան մը, ինչպէս կը տեսնուի այն Ձեռնարկին մէջ՝ զոր Սմբատ պահանջեց հայ եպիսկոպոսներէն և որուն ներքե ստորագրեցին երեք եղբայրները (էջ 149-150), նոյնը բնորոշ զարձեւել օր միտարանութիւն Հայոց Աշխարհին» Արքաճամ կաթողիկոսի յանձնուած Ձեռնարկին տաթիւ (էջ 151), պիտի կրնանք բնորոշել նաև թէ մինչև հիմա հասկցուածէն տարբեր իրողութեան մը առջև կը դնուինք, և պէտք կ'ըլլայ յայտարարել թէ Հայոց Շարսաղար վարդապետը, Քչկան արդին, ո՛չ իսկ Նոննէն (Nonsen) է Վրթանէս տեղապահին։ Կը մնայ հարցնել թէ արդեօք Վարդապետ» յատուկ անունը ինքնին պատճառ մը չէ՞ եղած համանուն նախան այդ շփոթութեան. այդ մասին մենք տարակոյս մը չունինք, բայց թէ՛ երբ է սպրդեր այդ սխալ նոյնացումը և որո՞ւ ձեռքով, չենք կրնար ճշգրտել. միայն կը փորձուինք՝ բաժին մը հանել Ուխտանէսի, որ թէև պրպտող՝ բայց ընտրողութենէ զուրկ միտք մըն է, երբեմն ալ ո՛չ այնքան հաւատարիմ՝ իր առջև ունեցած վաւերագիրներուն քայքայութեանը մէջ։ Պահ մը նկատել տանելով հոս՝ Սմբատի պահանջած Ձեռնարկը չոր վերև յիշեցինք, ո՛չ միայն անոր խորագրին(1) այլ և բնագրական կապը

(1) Խորագիրն է բոտ Գիդ Թղրոցի. «Ձեռնարկ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրդան մարզպան ցայն եպիսկոպոսունս՝ որ Կարձեալ ժողովեցան նորին հրաւանաւ ի Գուին, կարելի կաթողիկոս Հայոց յետ մահուան Մովսէսի, և զայս ձեռնարկ ետ նոցա» (էջ 149). Իսկ բոտ Ուխտանէսի. «... յայն եպիսկոպոսունս որ Կարձեալ էին և նորին հրաւանաւ ի Գուին կարգեալ կաթողիկոս Հայոց» (Բ. լը.)։ Ոչ նուազ թելադրել է նաև համեմատել Վրթանէսի առ Մովսէս եպիսկոպոս գրած թուղթերէն լաւագոյնը (էջ 141 — 145) Ուխտանէսի

(1) Ուխտանէս ունի «հանգերձ վարդապետ» (Բ. ձգ.) որ բնագրին բառը չէ։

(2) Կորիւն. էջ 297, յաւելումովան մասին մէջ. նաև ՀԱ (1910) յնդր. էջ 8ա ծանօթ. 2։

փոփոխուած կը գտնենք Ուխտանէսի մօտ, վասնզի մեղի ծանօթ Դիրքը թղթոց իբրեւ մեկ կէտ ներկայացուած Ձեռնարկը՝ զոր երկու կողմերն ալ ստորագրած են՝ պատմիչը երկու մասերով մէջ կը բերէ, երկրորդին համար նոր վերնագիր մը աւելցնելով իր կողմէ. «Ձեռնարկ Սմբատայ՝ զոր ետ եպիսկոպոսացն, զորոց անուանան վերագոյն գրեցաք հանդերձ Վրքանէսի եւ այլով միաքանկելով»⁽¹⁾ մինչդեռ ամբողջ բնագրին մէջ ո՛ր է և չի շատակութիւն չիկայ Վրքանէսի եւ իրեն հետ միարանդներու մասին։ Սոյն ներմօտիկ տողերը կը մատնեն ինքնին՝ թէ Հայոց Շարսաղար Վարդապետը (որ եղբայրն է Սմբատ մարգարէի) նոյնացուած է Վրքանէս Վարդապետին հետ։ Ըսինք նաեւ՝ թէ Սորմենէսի գրած թուղթին հասցէն աւանդմաստ ընդմիջարկութեան խանգարուած կ'երևի. ուր «փառապոքոց տեսնց ճոխաւի՝ Վարդապետի Քչկան որդւոյ» խորագրին տեղ մեղի կը հրամցուի «փառապոքոց տեսնց Վրքանիսի տեսնց նոխիսի եւ Վարդապետի Քչկան որդւոյ» շփոթ վերնագիրը⁽²⁾։ Եւ արդարեւ թուղթն ուղղուած է Քչկան որդի իշխանին միայն, վասնզի Սորմենէս իբրեւ երրորդ անձի մը կը խօսի անոր մէջ լիարդ կամ տեղապահ Վրքանէսի մասին, և այն խորհրդէն արհամարհանքով մը եւ կրօնական ծեսեր տմ-

բատանութիւններով... Մտադիր կ'ընենք ընթերցողը՝ որ թուղթին պատասխանողն ալ մեկ անձ է միայն, Քչկան որդի իշխանը, եւ ան ալ իր կարգին՝ երրորդ գէմբով է որ կը խօսի ի պաշտպանութիւն Տեղապահին, մինչդեռ թուղթին հասցէն է «Պատասխանի թղթոյն Սորմենայ որ առ (Վրքանիս) Վարդապետ գրեաց (էջ 93)»⁽³⁾։ Բայց շատեր պիտի կրնան առարկել, այդ յուշումնայից և հրատապ հարցին շուրջ կարելի է որ Տեղապահն իր հեղինակութիւնը ցոյց տաւ չըլլայ բանիւ կամ գրով, կը պատասխանենք. ճիշդ այդ պէտքին գոհացում տալու համար է որ ժամանակին յիշուած են խորագիրներու այդ յաւելուածները՝ զոր մատնանշիցնք։ Երկու հաւաստիւրդ հայ իշխաններու միջև տեղի ունեցած վիճարանական թուղթերէն ընթերցողը պիտի կրնայ դուշակել թէ ինչ է Տեղապահին բանած գիրքը այդ պարագային։ Կտրմանիկ, սակայն, լուսաբանելու համար այդ կէտը՝ անօգուտ չըլլար անշուշտիկ յիշել որ՝ Մովսէսի մահէն յետոյ զուամբուած եպիսկոպոսական ժողովին մէջ (էջ 146-148) ուր մասնաւոր կանոններ գրուեցան, Վրքանէսի անուն կամ ներկայութիւն չի յիշուիր բնաւ. թերեւս այն պատճառաւ որ ժողովն էր եկեղեցիին բարձրագոյն հեղինակութիւնը, և տեղապահը՝ իբրեւ լոկ տանգապահը Ս. Գրիգորի Աթոռին՝ անհատապէս չէր կրնար կատարել ազդեցիկ դեր մը⁽⁴⁾։ Ժողովական այդ հեղինակութեան համազօր զրէք նաեւ հայ իշխաններու գերակայութիւնը Տեղապահութեան այդ շրջանին, և վարմանալի պիտի չթուի շատ անդամներով Վրքանէսի բռնած վերապահ գիրքը։ Ան առ կիւրիսն գրած թուղթին մէջ կ'ըսէ. «Եթէ է ինչ երկրայութիւն ի միտս ձեր և կամք զփորձ առնուլ յաղագս այդորիկ, գրեցիք առ միաքան մասնաւորայ իշխանս աշ-

մօտ գտնուածին հետ, ուր զիստուած եւ քանի մը կտոր ալ եղած է այն (Բ. իւ. 2) անց կ'ընենք ուրիշ վերնագրական ընդմիջարկութեան, զոր որ. «որ է այժմ Դպիսեմ» (Բ. իւ. հմմտ. 3) չի թաղաւորութեան մօրկան» (էջ 151) հմմտ. «Եւ այս լիւնի ի քաղաքաւորեմ մօրկան» (Բ. իւ.), ինչոր ժամանակագրական մեծ քրտալ մըն է, քանի որ Արքանսի կաթողիկոսացումէն 4—5 տարիներ առաջ Մօրիկ հայրը մեռած էր արդէն (6(2). և չենք կարծիր որ թուղթին խմբագրութեան օրն՝ այդ սխալը գործուած ըլլայ։

(1) Ուխտանէս իր տեսած «Գիրք թղթոց»-ին վատահասած արգետք՝ կը մեկնաբանէ այդ կեղտկարծ յանելուածը սա տողերով. «եկեղալ ժողով եպիսկոպոսացն... Վրքանէս այս վարդապետ Հայոց Շարսաղար այլով նմանէն, եւ միաւորեալ գրեց Ձեռնարկին՝ հաստատեաց գերկոսին կողմանն» (Բ. իւ.)։ — Ձեռք վարանիք յայտարարելու՝ թէ յաւելուած եւ բացատրութիւն տարբեր աղբիւրներէ չեն։

(2) Փառապոքոց տեսնց յոյնալիս՝ երկու անձերու համար հասկցուած և բոտ այնմ Վրքանէսի անուամբ պարսկուած ըլլալը՝ որով է մեղի համար։

(3) Ձեռնիկ է Վրքանէս անունը. որ ուղղակի դեր մը չունի այդ թղթակցութեան մէջ։ Թերեւս գրական կեցիւր մը համարութիւնը բացաւ կայ նկատելով իր լոկ անձին վրայ խօսելը։ Բայց այլանդակութիւն մըն է այդ, զէմ առ զէմ մըղուած պայքարի մը մէջ։

(4) Համեմատել՝ ինչ որ կ'ընէր Խաչ ի բացաւ կայութեան ներքեւ. «Բայց եւ ետեղապահ եմ... և չունիմ իշխանութիւն գործել ինչ» (Փառապոք. Գ. ԺԲ)։

խարհիս մերոյ՝ որ զաւել աչոր... (էջ 139). մի-
ևնոյն կերպով կ'արտայայտուի նաև Վրաց
Պետրոս եպիսկոպոսին ուղղած թուղթին
մէջ. «եթէ ի ձեռն զրեւոյցդ հակառակու-
թիւնդ չբռնայ, գրեցիք առ փառաւորեալ
իշխանս աշխարհիս մերոյ՝ որ զմեզ աչոր առ-
ձակեն», և այլն. (էջ 137)⁽¹⁾:

Մեր այս ցուցումներուն համաձայն, ու-
րոնք կը յուսանք թէ անհիմն չեն նկատուիր,
մենք կը ճանչնանք Վրթանէս վարդապետը
ֆերրոյ և Տեղապահ մակդիրներով միայն, ինչ-
պէս կը հաւատեն կիւրիոն կաթողիկոսէն,
Յուրաւ քաղաքի Մովսէս եպիսկոպոսէն և
ուրիշներէ իրեն զրկուած նամակներու
խորագիրները: Չենք կրնար ուրեմն նոյ-
նացնել զինքը Հայոց Շարսաղար Վար-
դապետին հետ, և ոչ իսկ միաքէ կ'անցը-
նենք՝ թէ իշխան մը բլլալով՝ ան եղած բլ-
լայ միևնոյն ատեն եպիսկոպոս մը⁽²⁾:

Իրերու քննական ստուգութիւնը աչ-
քի առջև դնելու համար ներուի մեզ՝ ըն-
թերցողին ուշադրութեանը յանձնել քանի
մը վաւերագիրներու խորագիրները, ըստ
Գիրք Թղթի, թէպէտև մասամբ կրկնած
պիտի բլլանք ինչ որ ըսինք ցարգ. կ'ար-
ժէ սակայն նրի իշխան եղբայրներու ինք-
նութիւնը ճանչնալ:

1. (Թուղթ) առ Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս.
... Ի Սմբատայ Գուրկան Մարզպանէ
և տերանց զինուորի, ի Գիւլայ Դաշտկա-
րանէ, և ի Վարդապետ Հայոց Շարսաղարի
և յայլ ազատ որեւոյ (էջ 168):

2. Պատասխանի (Կիւրիոնի).
«Փառաւորելոյ տեառն Սմբատայ Գուր-
կան Մարզպանի և տերանց զինուորի, Գի-
ւլայ Դաշտկարանի և Վարդապետ Հայոց Շար-
սաղարի և այլ ազատ որեւոյ Հայոց աշխար-
հի (էջ 170)

3. Ձեռնարկ գործուն Աբրահամու Հայոց
կաթողիկոսի.

... Իշխանաց մերոյ՝ տեառն Սմբատայ
Վրկան Մարզպանի և տերանց զինուորի,
Գիւլայ Դաշտկարանի և Վարդապետի Հա-

յոց Շարսաղարի և այլ իշխանաց և աշխար-
հականց (էջ 151)

4. Ձեռնարկ գործուն իսկուհաց Սմբատ Մարզ-
պան

... Տեառն Սմբատայ Վրկան Մարզպանի
և տերանց զինուորի և Տեառն Գիւլայ Դաշտ-
կարանի և Վարդապետի Հայոց Շարսաղա-
րի... (նոյն Ձեռնարկին մէջ) Նոյնպէս և ես
Սմբատ Վրկան Մարզպան և տերանց զին-
ուոր, և Գիւլ Դաշտկարանի և Վարդապետ
Հայոց Շարսաղար նոյնպէս զնոյն տեղան ի
ձէնջ (այսինքն՝ եպիսկոպոսներէն)... Սմբատ
Վրկան Մարզպան և տերանց զինուոր իւր
եղբայրս հանդիս... (էջ 149-150):

5. Ի Սահակայ կորուսեալ ծառայի բուղբ
(զգջման).

... Տեառն Գիւլայ Դաշտկարանի,
Տեառն Մարզպի և Տեառն Վարդապետի...
վաւերական մատանի... Գիւլ Դաշտա-
կարանի և Մարզիս Զօրականեան և Վար-
դապետ Քչկան ի վերայ եղին (108-109):

*

Այժմ աշխարհաբար թարգմանութեամբ
կուտանք Սորմենէսի նամակը, և անոր ի
պատասխան Հայոց Շարսաղար Վարդա-
պետի կողմէ գրուած թուղթին այն մա-
սերը՝ որոնք լուստարանութեան կը կարօ-
տին⁽¹⁾: Միանգամ ընդ միշտ գիտել տա-
լով՝ որ երկու կողմերու խմբագրած այդ
թուղթերը կրնան եկեղեցական գրչի ար-
դիւնք բլլալ ըստ ամենայն հաւանակա-
նութեան, կը փութանք յայտնել թէ մեր
տեառակէտէն զուրս կը մնայ այդ պարագան:

Ահա ինչ որ կը գրէ Սորմենէս՝ Արեւ-
մուտեան Հայոց Ստրատիկար կամ Զօրա-
վարը.

«Մենք շատ անգամներ երեսու երես
խօսելով և հեռուէն ալ գրելով ձեր իմաս-
տութեան⁽²⁾, կը յուսայինք գտնել ձեր
մէջ սուրբ աւագանին շնորհիւ մատանգա-
կից ու հարազատ եղբայրներ, զաւակներն

(1) Տեղապահին նոյն վերադառնութիւնը կրը-
նայ յառաջ քան գիրն (avant la lettre) հարգացուիլ
Յուրաւի հայախօս ժողովուրդին գրուած Շր-
ջարբականի վերջին տողերուն մէջ ալ (էջ 131):

(2) Շարսաղարի յետագայ նամակներէն պիտի
կրնանք հասկնալ՝ թէ Վրթանէս եպիսկոպոս ալ
է, ինչպէս ներթափանցիւք կանխաւ:

(1) Հ. Ազնեան թէ և իր «Կիւրիոնի մէջ (էջ
130-137) այդ երկու թուղթերուն աշխարհաբար
թարգմանութիւնը գրած է՝ հետեւելով Հ. Գա-
թրճեանի, բայց կարեւոր կէտեր մտք մնացած
են, Վրթանէսի և Շարսաղարի նոյնացումն ի յա-
ռաջագունէ ընդունուած բլլալուն հետեւանքով:

(2) Երկու կողմերէն ալ՝ ուրիշ որ և է գրուած
չօւնինք այսօր, բացի այս թուղթերէն:

ըլլալով Ս. Գրիգորի ստեղծագործական գործունեության մեկի հետ, և հիմա գրած պատասխանիդ առաջիններուն պէս լեցուն են խորհրդի միտքերով և խորհրդի պատճառներով:

Եթէ ստուգիւ, ինչպէս գրեցիք, որ եւ իշխանութիւն չունիք ձեր եկեղեցիին Տեղապարս, առանց իրեն արտակիցներուն, մեզի բան մը ըսելու կամ մեզի բան մը չսկսելու⁽¹⁾. [Ինչո՞ւ] այդ լեզուդ կոչածնիդ, որ ձեր հաւատքին նոր կարգադրանքն է ու յառաջընթացը ներսին, աւերակ Դուինի մէջ նշանակուած, ախար ու մտածողար մարդերէ շարժապատուած ու անապատութեամբ զարդարուած, ինչպիսիք կը զուգարդէ [ըսելով] «ես իսկ եմ վարդապետութիւն», ու միաժամանակ կը յայտարարէ թէ պէտք ունի համախոհ միաբանութեան կամ երկու կողմերուն ժողովական գիրքերով հարտառուած համաձայնութեան. [Ինչո՞ւ] յանկարծակի, որպէս թէ անկարեւոր բան մը եղած ըլլալ, սուրբ հայրերու կանգնած սեղանները կը կործանէ, և վերադառնալով կուտայ [մերինները]՝ որպէս թէ պիտի ու անորէն մարդեր ըլլային, ու կը բռնադատէ անմեղ քահանաները որ զիր տան մեր բարեպաշտութեան (քաղկեդոնականներու) հետ հաղորդակցելու համար: Մենք զատ զատ իմացանք ատոնցմէ՝ ձեր ըսածներին ալ զինուորական իշխաններու մասին, իբրեւ թէ այդ բաններուն մէջ անոնց կամքն է որ կը զործադրուի: Բայց ատիկա պատճառներ մըն է անշուշտ, որպէսզի յետոյ ըսուի մեզի [եկեղեցականներու կողմէ]. Դրկեցէ՛ք ձեր ուզած մարդերը որ զան տեսնեն՝ թէ տեղն է մեր հայրերուն հաւատքը:

Եթէ Դիոսկորոսի կամ Աղեքսանդրացի Տիմոթէոսին հաւատքն է այն, որոնք հոգեկիր հայրերու ուղղափառութեան գէմ յանդգնեցան խօսիլ, և արտաքսուելով սուրբ եկեղեցիէն՝ անջինջ նշովքի մատնեցին իրենց յիշատակը, այդ ամէնը լաւ

գիտենք, և մեր հաւատքին կապորճին մէջ ատենք սուտ՝ օտար ու անգործ նետեր են լոկ: Եթէ ունիք բան մը՝ որ մեր շղիտցածն է կամ չէ հասած մեզի, զրկեցէ՛ք. իսկ եթէ հոգեկաւ ժողովին [ներկայ] զարդն հանգիստացող Ս. Աթանասի, մեծին Բարսեղի, չորս Գրիգորներուն և Տէր Յովհաննէսի [Ոսկերեան] ու անոնց նմաններուն գրութիւնները կ'ակնարկէք, մենք մեր սրտին մէջ ունինք զանոնք, ու կարօտ չենք խորատանիկ կամ Ատրպատիւն կանոնադրութեան ու վարդապետութեան...:

Կ'ուզենք նաև որ զիտնաք, եղբայրներ, թէ ձեր թիկն ու շնչին կարծած բանը խիստ ծանր եկաւ մեր նուաստութեան, ուստի և շատ մը լայն ու ողբալէ վերջ՝ հարկ եղաւ որ մեր բարեպաշտ ու խաղաղասէր տերերուն ալ իմաց տանք եկելու թիւնը⁽²⁾: Այլ որ և է մէկը թող չկարծէ՝ իր սովորութեան համեմատ՝ կեղծաւորութեամբ ու նենդութեամբ մտնել սիրոյ նեղ դուռնէն, թըշնամութեամբ բանալու համար լայն դուռ պէտք է որ այնպիսիները սաստիկ խղճահարուին, և աչքի առջև ունենան Աստուծոյ անաչառ գառաւորանք՝ իրաւունքն ու վերջժխնդրութիւնը, թէ՛ հոս և թէ հանդիմանալին մէջ... Ուստի կ'աղաչեմ այս անգամ ալ, որ, եթէ կը հաճիք, պատուէր տաք եպիսկոպոսներուն և երեւելի քահանաներուն՝ որոնց զիտութեանը կրնաք վստահիլ, և յայտնեցէ՛ք մեզի ժողովի գումարման տեղն ու ճիշդ ժամանակը: Մենք ալ կը խնդրենք մեր Առաջնորդէն⁽³⁾՝ միաբանութեամբ ներկայ դնուիլ [ժողովին]: Յոյս ունինք որ՝ Տիրոջ շնորհիւ՝ այս տխուր համարուն ու անտի երկպառակութիւնը վերջ կը գտնէ, երբ իրարու մօտ գանք և աւետարանական խօսքին համաձայն՝ ըլլանք «մի հօտ և մի հովիւ»:

(1) Այս խօսքերը ցոյց կուտան որ Տեղապարսը ո՛չ բան մը գրած է Յունահայ կողմէն և ո՛չ ալ ո՛ր և է գիր ընդունած նոյն կողմէն. հետեւաբար ներկայ նամակին հասցէն վարդապետ իշխանին անունին է և ո՛չ Տեղապարսին. — Արտակիցներ իրաւով ալ եպիսկոպոսներու կ'ակնարկուի ապահովաբար:

(2) Դուինի մէջ պատահածները կայսեր տեղեկագրելէ յետոյ, իրենց դիտարկին համաձայն, զժուար է զանազանել թէ մեր քաղկեդոնականները կեղծի՞ք կ'ընէին արգեսք թէ սղառնալիք, եկեղեցական ընդհանուր ժողովի մը գումարումը խնդրելով աղաչողական ձևի տակ. ինչպէս կը կարգանք քիչ յետոյ:

(3) Բազարանցի Յունանէն՝ որ կաթողիկոսն էր Յունահայոց, իբրեւ հակառակաբոլ Մովսէս կաթողիկոսի:

Մորմենկսի քույրին կը պատասխանէ Քրիստոսի Վարդապետ իշխանը՝

«Քրիստոս թէ կերպ կերպ ու պէս պէս օրինակներով յայտարարեցիք՝ համախոհութեամբ միաբանիլ մեզի հետ այն հաւատաքին մէջ՝ որով Քրիստոսի երանելի նահատակն ու՝ մեր հայրը Քրիզոստոս մշտնջենաւորապէս պայծառացուց Հայաստան աշխարհը։ Հաւատալով թէ անկեղծ է բնածնիդ, շատ անգամ թախանձեցինք մեր արքայներ կալիսկոպոսը⁽¹⁾՝ փորձ մը ընել այդ մասին։ Իսկ ան հասկցուց մեզի՝ թէ օրհնէ չէր առանց միաբանական ժողովի ընել այդ բանը։ Մինչդեռ դուք այսպանելով ու անձնական թշնամանքներ տեղալով լանոր վերայ՝ կը պատասխանէք. երբ իշխանութիւն չունէր իրօք, ինչո՞ւ ուղղափառներ հաստատած սեղանները կործանեց եւ վերստին միջոցառեց ընել ճշտաւ։ Մենք մեր առած տեղեկութիւններով վերահասու եղանք՝ թէ ձեր բաժին պէս չէ՝, այլ ինչ որ կանոնական է եւ իրաւացի՝ այն է իր բաժնը։ Դուք բոլոր օրում անարգանքներով ուղեցիք յաղթել անձնապէս, գերազանց յաղթութիւն համարեցիք թանկութիւն ընել մեր վերաբոլը՝ նեղիմ կոտորակէ կոշկով դայն, եւ ամբողջականելով թէ Դուինի այրած ու աւերած եկեղեցիին մէջ նստել՝ նորաձեւութիւններ կը վարդապետէ։ — Նեոին հիւրընկալ՝ առաջնորդ ու կարապետ այն մարդուն համար պիտի ելնի⁽²⁾, որ ազգի մը [կրօնական] ապոստամբութեան պատճառ բլլալով այլեր ու կիներ իրարմէ զատեց ու վարատեց, որոնցմէ շատեր իրենց թափառական կեանքը օտար հողի վրայ վերջացուցին, թաղումի անգամ չարժանանալով։ [այո՛ւ,] այն մարդուն՝ որ իր բնիկ եւ ուղղափառ վարդապետներու զոսակարգէն խոյս տուաւ, առանց հալածանքի փախ-

չող ամբարիշտի մը նման, եւ ինքզինքը զրկեց անոնց ամբիժ՝ բարեհամբաւ ու կենարար հաւատքէն⁽³⁾։

Պէտք է խոստովանիլ ուրեմն՝ որ դո՛ւք, ինքզինքնիդ ժառանգակից հաշակելով օտար Քրիզոստոս հաւատքին, զոր բերանով ալ կ'օրհնէք, դո՛ւք առելք անոր (Ս. Քրիզոստոսի հաւատքին) այրումի ու աւերումի այդ ընծան։ Թողունք ուրիշ բաները։

Փայով վանքերու երէցներուն եւ քահանաներուն՝ որոնք Քաղկեդոնի անօրէն ժողովը նշովեցին իրենց օտարազրուութեամբը, ամենուն յայտնի է որ՝ առանց ո՛ր եւ է բռնապետի ըրին դայն։ Վանքի ընել չուզողները հոս իրենց տեղը մնացած են, ու չեն խոշտանգուիր։ Մինչդեռ ձեզմէ ձմեռ ժամանակ հալածուողներէն շատերը վերքեր ընդունեցին ու դեռ կը մորմոքին։ Եւ որովհետեւ վստահ էինք եկեղեցական հայրերուն ու մեր ճշմարիտ վարդապետներուն հաւատքի սահմանին, ո՛չ ալամայ՝ այլ նշանելի կալիսկոպոսին⁽⁴⁾ եւ ուրիշներու կամքով ժողովը կը կանչէինք ձեզի, որպէսզի մեր պարծանքը տեսնուի ու խաղաղութեան պտուղը վայելուի... Բայց դարձանալի եւ ապշեցուցիչ պարագան սա՛ է որ՝ դուք առաջ երգումներով կը հաստատէիք՝ ո՛չ աւելի

(1) Հակոբ ակաքոս կաթողիկոսին կ'անդրադուրի։

(2) Հ. Ակինեան կը ծանօթագրէ՝ թէ «հանգուցեալ» բառով Մովսէս կաթողիկոսին կ'անդրադուրի (Կիւրիան, էջ 135)։— Հարկ չենք տեսներ այդքան հեռուները երթալու. դարձեալ մեր Բեռքոն է այդ «եռանելի կալիսկոպոսը»։ Մովսէս կաթողիկոս էր եւ ոչ թէ պարզ եպիսկոպոս մը։ Մեր վարդապետ իշխանը, քիչ առաջ սքրաւէր հոշած եպիսկոպոսը՝ այս անգամ ալ եռանելի կը հռչէ։ Ըսու բայց պերճաբոս պատասխանում ու դառն հեղեղութեամբ մը վերահասատեսելու համար Տեղապանին իրական արժէքն ու արժանիքը, զոր Մորմենէս յանդգնած էր նեղ յորջորջել։

Փայով «երանելի» բառին՝ որով սովորաբար մեռած անձ մը կը նշանակուի՝ ճիշդ չէ այդ խմատով հասկնալ հոս. ողջներն ալ «երանելի» կը հռչակեն, ինչպէս որ Տեղապետի Մովսէս կաթողիկոսը՝ իր առ վերջանէս տեղապահ դրած թուղթին մէջ շնորհակալութիւն յայտնելով Արագածոտան Ս. Յովն. Մկրտչի վանքի մեծաւոր Բարիլատի կողմէ գտած հիւրընկալութեան մասին՝ կը գրէ. «Անկալեալ [կղէ] եւ ի ձեռն եռանելի տեսաւ Բարիլատայ վանքի երկրու. դայդ ի մանկանէդ յեւք» (էջ 111)։ Բարիլատ օղջ էր, ու տարիներ անցնելէ վերջ ալ ներկայ գտնուեցաւ Արքանաւ կաթողիկոսի դումարած ժողովին մէջ (էջ 151)։— Հմտ. նաեւ՝ Վարդ եւ Վ. Ա. հտ. էջ 50, Բ. հտ. էջ 174, հայրն)։

(1) Հ. Ակինեան կը ծանօթագրէ (Կիւրիան, էջ 131. «Դժուարին է լուծել» թէ ո՛ր է անդրադուրած եպիսկոպոսը)։ Շատ գիւրբն է. խօսքին կարգէն ինքնին կը հասկցուի թէ «եղապոս վերանեւնէն է ան, որ եպիսկոպոս ալ էր, ինչպէս կը տեսնուի իրեն տրուած սքրաւէր մակդիրէն»։ Ուրիշ նամակի մը վերնագրութեան մէջ (էջ 140), մակդիր մը՝ որ յատուկ էր եպիսկոպոսներու, կաթողիկոսներու, (հմտ. էջ 161, 163, 164, 166, 168, 176, 185 հայրն)։

(2) Տղազգրին «պարտաստելը» իմաստ չունի. կը կարգանք պարտ ու ասել։

և ո՛չ պակաս քան մը ունենալ Հայաստան աշխարհի ընդունած հաւատքի դրութենէն, և, մեր Եկեղեցիին առաջնորդներուն հնազանդելով, յանձն չէիք առնել Քաղկեդոնի ժողովին բռնի պահանջած կանոնները, իսկ հիմա, ինչպէս կ'երևի ձեր պատուական հայրերուն ու հոգեկիր վարդապետներուն կողմէ ուղղափառ հովիւներու և մարտիրոսներու կարգը դասուած Դիոսկորոսն ու Աղեքսանդրոսի Տիմոթէոսը անջինջ նշովքի արժանի կ'համարեք, սուս ու մոլորեցուցիչ կոչելով զանոնք, և թիւր՝ չարապաշտ ու հերձուածող քաղկեդոնիկները բարեփառ կը յորջորջէք, և միատուութեան տեղ՝ մեզի կը ցուցադրէք անոնց...⁽¹⁾ Հիմա կը հասկենաք որ՝ ուրիշ ինչ որ ունինք աւելի կարեւոր կամ աւելի օգտակար, արժէք չունի ձեզի համար։ Եւ ինչո՞ւ փաստարանական պարծանքով մէջ կը բերէք առաջին վարդապետներուն անունները... և սակայն քան մը չիք խօսիր⁽²⁾ այն վճիռ ու անթերի ժողովներու մասին՝ որոնք ի պատիւ ամենասուր Երրորդութեան զուարուեցան։ Եթէ իրօք մեծարէիք անոնց լիակատար հաւատքն որոնց անուանով կը հասկանաք հեղինակները նորաձեւութիւններով կարկանդակ չէիք դնել անոր լայն հաւատքին, և նմանելով Եփեսոսի աստուածընկալ հայրերուն, այսինքն՝ մի որոյի գաւառներով, բարեպաշտ հայրերու հաւատքին հետեւած կ'ըլլայիք. մինչդեռ անոնց հակառակ ըլլալնիդ բացայայտ է բոլորովին։

Կարգն եկաւ խօսելու ձեր այն ճարտարաբանութեան մասին՝ որ չափէն աւելի ծաղրալից է, երբ կ'ըսէք թէ կարօտ չէք Խորասանիկ ու Ատրպատիճ կանոններու և վարդապետութեան. սակայն ըսած-

նիդ ամբողջ սուտ է, և ո՛չ թէ մասամբ միայն։ Վասնզի Խորասանիկը, երբ առտուն ելլէ՝ կը լուսացուի, և կը կարծէ թէ բոլոր գործած ազատութիւնները մաքրած կ'ըլլայ. դուք ալ բողոքեց երթալէ վերջ՝ բաղնիքի մէջ կը լողնաք, ու անոնց պէս մաքրուած կը կարծէք ինքզինքնիդ. ուստի և անխտիր կը մօտենաք տէրուական մարմին, ինչ որ դատապարտուած է աստուածային պատգամով։ Իսկ Ատրպատիճները, որովհետեւ չեն գիտեր՝ թէ տարակոյր խախտուածն է հաւատքին, բազմաստուածութեան մէջ կը տարուբերին փոփոխամտութեամբ, ինչ որ ձեզի համար ալ կրնայ բուռի ճշմարտութեամբ, ու արցունքով. վասնզի ո՛չ միայն չէք զաղբիւր պղծաբար ալեկոծութեամբ շփոթուիլ, այլ և հաւատքի նոր սահմաններ չինելով չէք գոհանար։ Ապա ուրեմն ստութիւն և մեծ սնդղութիւն է՝ Խորասանիկներն ու Ատրպատիճները բամբասել, քանի որ չէք կրնար ուրանալ թէ այս այնպէս է...։ Ոչ նուազ դարմանք պիտի պատճառէ ձեզի մեր տալիք պատասխանն ալ ի մասին ձեր այն խօսքին՝ թէ մեր թեթեւեղ տառած բանը ծանր ու անտանելի գալով ձեր նուաստութեան, լալով ու ողբալով փութացեր էք տեղեկութիւն տալ թաղապետներուն։ Արդ՝ քան մը ա՛յն ատեն ծանր կը թուի երբ մարդ իրատեսք ունենայ. բայց մէկզի թողու իր անձին ողբը, որ ամենէն սաստիկն է, և ուրիշներուն վրայ լալ՝ վերջին ծայր անմտութիւն է։ Պէտք է որ դուք ձեր աշխարհը ողբաք թախծալից ու անմխիթար սուգով. վասնզի անթիւ ազանդներու տարբերութիւններով ճեղքուած ու աղմկուած ըլլալով՝ ո՛չ միարանելու և ո՛չ ալ զիջանելու⁽¹⁾ միտքն ունիք։ Արդ՝ եթէ մէկը չի գիտեր կամ չի կրնար իր տան վերահացութիւնն ընել, ինչպէս իրմէ աւելի մեծերուն կը համարձակի հրապարակու հրամաններ տալ ճոռոմարանելով. չէ՞ մի որ ամենէն կը խայտառակուի, ու նեղ դուռի տեղ թշնամանքի լայն դուռը կը բանայ...։

Չուզելով աւելի երկարել, և զանց ընելով սոյն թուղթին վարդապետական մասը՝

(1) Տղադրին «ցածնու» է կ'առաջարկենք կարգաւ «ցածնու»։

(1) Կը թուի թէ բառ կամ տող կը պակսի հոս. բռնի կ'ուզուի, անոնց օգտակար կամ զեղապատելի։

(2) Մենք կ'աւելցնենք այդ բառերը բնագրին վրայ՝ որ թերի է լատ իմաստին. ի գէպ է հասկընալ ա՛յնպէս. ինչո՞ւ Հայրերուն անունները կուտար, բայց զանց կ'ընէք եւ՛մ ժողովներ յիշելի։— Անդիպալէս յաջորդող զի թէ ճառեցելոյդ խօսքը ուղղելով և կարգալով զի եթէ ճառեցելոյդ՝ ըստ այնմ թարգմանեցինք. նաև հետեւեալ նախադասութեան մէջ գրադարական վրիպակով մուտ գտած ոչն ալ ընելով։

որ մեր նիւթէն դուրս կը մնայ արդէն, անգամ մըն ալ կը կրկնենք մեր կարծիքը՝ թէ Վրթանէս Քերթովը, Տեղապանը բոլորովին տարբեր անձ է «Հայոց Շարսաղար», «Քչկան որդի», երբեմն ալ «տերանց նուր»

րակ» տխուրանքը կրող հայ իշխանին, որ եղբայրն է Սմբատ Մարզպանի, և «Վարդապետ» յատուկ անունով պէտք է ճանչնալ զինքը մեր պատմութեան մէջ, Ե. Ե. Դ.

ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԻ ՃԱՌԵՐՈՒՆ ՄԷՎ ՆՈՐ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

(Ճար. ՍԻՈՆ, Թիւ 8-9. 211 էջ)

	Տպագիրը	Ձեռագիրը
	ԺԱ ճառ	ԺԳ ճառ
էջ 156 ա.	3-4 բազում կերպարանք են պատուհասից սպառնալեաց Աստուծոյ զոր յօգուտ և ի գթութիւն մեզ մատակարարէ.	բազում պատուհասք և սպառնալիք են յԱստուծոյ զոր յօգուտ և ի գթութիւն մեզ մատուցանէ
» — »	7-8 և յանցանք ինչ յանցանիցեմք	և յանցանս մեղաց ինչ զործիցեմք
» — »	18-19 Ապա եթէ զայս ևս արհամարհիցեմք, և ոչ փութանայցեմք	Ապա եթէ յաճախեմք ի մեղան, և ոչ փութայցեմք
» — »	25 հաշտեցուցանել զնա ի ձեռն խրատոյ զաւազանին	հաշտեցուցանել զԱստուած. ի ձեռն խրատոյ զաւազանին զզջացութեմ
» 157 »	7 ի չարիսն յոլովիցիմք...	ի չարիսն զառնայցեմք
» — »	18 բանայ չարաշար յոլովութեամբ յապականութիւն	բանայ սաստիկ յոլովութեամբ չարաշար յապականութիւն
» — »	28 «և շատ ևս տարածամ ննջեցեալք»	և շատ ևս այն են որ ննջեցեալք իսկ իցեն:
» — »	31 յետ այնորիկ	յետ աստի փոխելոյ
» — »	38 նշանակիչ է	նշանակ է
» — »	39 Ահա ջրհեղեղն համայն աշխարհի՝	Ահա հանդ բարկութիւն որ (՝) ջրհեղեղ առնանայն երկիր, նշանակ ողորմութեանց ի մեռելոց (՝) և ոչ բարկութեան
» 158 »	1 նշանակ էր ողորմութեան և ոչ բարկութեան	կորեան և կործանեցան կայծածակմանց
» — »	11 կործանեցան ի ձեռն հրացան կայծականց	կայծակ և պարսաւանդեալք էին յամենայն զաւրութիւն (՝) մեղաց.
» — »	13 բանտարկելեալք էին յամենայն զաղրութիւնս	ընչաւէտք և արծաթաժողով լինէիք, և կամ ի լիութենէ կերակրոց և ըմպելիաց յգիպեցեալ մոռացայք...
» — »	ընչաքաղց և օգտաժողով էիք և կամ ի լրութենէ հացալիցք և մարմնապարար յափրութեամբ յուսացեալք ինչ մոռացայք...	զպտուզս եկեղեցոյ արգելուն
» 159 »	6 զպտուզս եկեղեցոյ չարակնեն	զընտիր բնականց ոչ մատուցանեն Աստուծոյ, այլ զանարգս և զվրտիսս. նոյնպէս զառաջաւորս ի կալոցն և ի հնձանէն ոչ մատուցանեն
» — »	7-9 և զընտիր բնական խաշանց, զկալոյ և զհնձանի անձանց իւրեանց չարակնեն... և զխոտանն և զանօգուտն տեառն մատուցանեն	«յալե» և «Եռ» էջ
» — »	12 անիծեցաւ	զլեզուս ընդ վայր ածելով
» — »	14 ընդվայրած լեզուօք	երկնաւոր սուրն չողացի ի վերայ նոցա, սատակել զնոսա
» — »	17 երկնաւոր սուրն չողացի ի շըրթունս նորա	